

יעקב מִדן

אֵלֵינוּ

בֵּית תּוֹשֵׁב לְאֵלֵינוּ

ידיעות אחרונות – ספרי חמד

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות

אלה תולדות נח נח איש צדיק היה בדורותיו
 את האלהים התהלך נח,
 שלוש פעמים בפסוק למה,
 זה אחד משלשה שראו שלוש עולמות:
 נח, דניאל ואיוב,
 נח ראה עולם בישובו וראהו בחרבנו
 וחזר וראהו בישובו,
 דניאל ראה בנין בית ראשון וראהו חרב
 וחזר וראה בנין בבנין בית שני,
 איוב ראה בנין ביתו וחרבנו וחזר וראה
 בישובו
 (תנחומא נח ח).

כל אחת משלוש הדמויות המציניות במדרש, נח דניאל ואיוב, היה בשלושה עולמות וחזתה במהלך חייה שינויים דרמטיים שהתחוללו בחייה כתוצאה מאסונות קיצוניים, בהיקפים ובמעגלי חיים שונים. נח חווה זאת ברמה הכלל עולמית. מציאות מלאה חורבן מהמבול שהציף את העולם, והוא ומשפחתו היחידים ששרדו מן הקטסטרופה העולמית. על חורבותיו של עולם זה הוא ראה עולם חדש שהתפתח ונבנה מחדש. דניאל ראה עולם משתנה ברמה הפוליטית העולמית. אימפריה נפלה ותחתיה קמה חדשה. העולם הישן שבו חי דניאל היה תחת השלטון הבבלי שהחריב את ירושלים והגלה את תושבי יהודה. דניאל חי גם בעולם החדש תחת השלטון הפרסי שאפשר את השיבה לציון ואף תמך בה ובהקמת בניין הבית השני. הדמות השלישית, איוב, מונתקת מהקשר היסטורי קונקרטי. החורבן שחווה איוב התרחש במישור הפרטי. עולמו שלו חרב עליו במות ילדיו, בסבלו ובייסוריו. אולם הוא גם זכה לראות בניין חדש, משפחה חדשה שגדלה על חורבות משפחתו הקודמת. שלוש הדמויות עברו טלטלות רבות, ובכל זאת שמרו על צדקותן.

דורנו, דור שיבת ציון, צמח וגדל בעולם יהודי חדש שנבנה על גבי חורבותיו של עולם ישן שחרב. הדור של הורינו, עבר וחזה מְבַשָּׁרו חורבן נוראי במעגלים שונים. רבים מבני הדור הזה עברו קטסטרופה זו בשלושת הרבדים המתוארים במדרש. הם ראו את חורבן העולם

Yaaqov Medan
 Job - Between Darkness and Light

איוב - בין חושך לאור

עורך אחראי: דב איכנולד
 עורך תחום יהדות: עמיחי ברהולץ
 מנהל תוכן, הוצאת תבונות: אורי ספראי
 עריכה: אברהם שמאע
 עיצוב, עימוד ועיצוב כריכה: סטודיו ולדמן
 איורים: צופיה לונסקי

הספר יצא לאור בשיתוף מיזם 929

המערכת עשתה ככל יכולתה על מנת לאתר את בעלי הזכויות של כל החומר שנלקח ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם יובאו לידיעתנו, נפעל לתקן במהדורות הבאות.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר המידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר - כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

All Rights Reserved © 2019
 Miskal – Yedioth Ahronoth Books and Chemed Books | P.O.B. 445, Rishon LeZion
 7510302, Israel

Herzog College – Tevunot, Alon Shvut 9043300, Israel

© כל הזכויות שמורות
 למשכל - הוצאה לאור מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד
 | ת"ד 445, ראשון לציון 7510302 | info@ybook.co.il
 ולהוצאת תבונות - המכללה האקדמית הרצוג
 אלון שבות 9043300 | טל': 02-9937333 | פקס: 02-9932796

דאנאקוד 362-6185 | מסת"ב 8-988-965-978-978
 Printed in Israel 2019

במהלך שש שנות מלחמת העולם השנייה. הם חזו בחורבן העולם היהודי המפואר שקרס לנגד עיניהם. לרבים מהם, כאיוב בשעתו, אבדו מרבית בני משפחתם באותה קטסטרופה. לא עברו שנים הרבה, והם זכו לראות ואף להשתתף בבניין העולם החדש, העולם שבו אנו חיים.

יש מביניהם שעזבו את ברכי הדת בהתרסה כלפי ריבוננו של עולם על שאירע. את הבניין החדש של משפחתם הם בנו מתוך אידיאולוגיה חילונית. אולם רבים מהם החזיקו באמונתם לאחר השואה למרות השאלות הקשות, ובנו בתים דתיים וחזקים, ולעיתים גם העניקו משמעות רוחנית ודתית לעולם החדש שנבנה.

מי שחינך דורות של תלמידים תוך התבוננות אמיצה גם על החורבן הנורא וגם על העולם החדש מבלי לתת לדברים פשר או הסבר רציונלי הוא מו"ר הרב יהודה עמיטל זצ"ל שברבות מדרשותיו עסק בעניין זה: אנחנו חיים בתקופה מאוד מיוחדת, ואיננו מודעים לכך. זקני טרם הלבין, וראיתי במשך חיי - כדברי חז"ל - עולם בנוי, עולם חרב, ועולם בנוי. ראיתי יהודים מובלים לאושוויץ, ראיתי יהודים רוקדים בתקומת המדינה, ראיתי תהלוכת ניצחון אחרי מלחמת ששת הימים.¹

מתוך תודעה עמוקה זו הוא נתקשר להרי עציון, ויצר עם אנשים נוספים חיים יהודיים ותורניים חדשים מלאי משמעות. לאחר אלפיים שנות גלות ושיממון מיהודים, חזו הרי יהודה בשיבתו של עם ישראל. רבים ממקומי כפר עציון בשנת תש"ג היו ניצולי שואה. הם בנו את ביתם החדש בגוש, מלאי עזוז ואידיאולוגיה אמונית. למרבה הטרגדיה כמה מהם חוו פעם נוספת חורבן פרטי וקהילתי בנפילתו של הגוש בד' באייר תש"ח. ושוב עולם בנוי, עולם חדש וצומח על חורבות העולם הישן. כפר עציון, אלון שבות וישיבת הר עציון, אפרת וגוש יישובים גדול ומשגשג מסמלים את הבניין הפיסי והרוחני של שיבת ציון החדשה.

הרב יעקב מדן הי"ו ראש ישיבת הר עציון, בן המחזור הראשון בישיבה גדל וצמח במהלך חמישים השנים האחרונות עם הבניין החדש הזה. בתורה ששמע ויצר היה שותף בלימוד המתחדש, לימוד שיש בו מן העולם הישן שחרב, עם שילוב הפשטות שהתחדשו בדורנו. את השילוב המיוחד הזה הוא הטמיע בשיעוריו במכללת הרצוג בארבעת העשורים האחרונים. בספר שלפנינו הוא מביט לתוך עולמו של איוב

בעיון המשלב את ספרות חז"ל עם עיוני מקרא שהתחדשו בדורנו. לצד אלו הוא מסתמך ומשוחח עם הריאליה המקראית וממצאיה המגוונים. עיונים אלו באים באופן נרחב במבואות של הספר ובתמציתיות במהלך הביאור המתלווה לפרקים.

אולם, החידוש שבספר זה ובתורתו של הרב מדן, לא מתמצים רק בפירושים ובעיונים, אלא בשיח שהוא מקיים במהלך הספר עם החברה הישראלית, עם רשות הרבים הישראלית, ולא דווקא התורנית והישיבתית.

הספר המוגש בזה נולד מתוך מיזם ישראלי וחדשני שיצא בקול גדול: 929 - לימוד פרק יומי בתנ"ך. החיבור שבין אתר התנ"ך של מכללת הרצוג hatanakh.com ובין 929 הוליד כמה שיתופי פעולה. אחד מהם בא לידי ביטוי בספר שלפנינו. בפרקי הלימוד של ספר איוב כתב הרב מדן פרשנות קצרה ועממית. דבריו התפרסמו מדי יום בשני האתרים, באתר התנ"ך של מכללת הרצוג - השופר הדיגיטלי של מהפכת התנ"ך שמכללת הרצוג הייתה שותפה ביצירתה, ובאתר 929, אתר ותנועה חדשניים, הפונים לקהל ישראלי מגוון. הרב מדן, ממנסחי אמנת גביון ומדן מקיים כבר שנים רבות שיח מתמשך עם החברה הישראלית בכללותה. בכתיבה הקצרה והעממית ובשילוב האוירים המרגשים במהלך הספר הוא פותח צוהר נרחב לקהלים אלו. ביטוי מיוחד לשיח הציבורי הרחב קיים באנלוגיה שמוצא הרב מדן בין ספר איוב ובין שירת רחל. סגנון מעין זה אינו מן הדברים המצויים בכתיבה הרבנית-ישיבתית בת זמננו.

ולסיום, כמה דברי תודה. הספר שלפנינו לא היה יוצא לאור לולא הפעילות הנמרצת של צביקה ארן (ביקו) המנכ"ל לשעבר של 929, שלכל אורך הדרך אהד את שיתוף הפעולה רב המגזרים. רוב תודות לעמיתי ברהולץ, ששמח לפרוס חסות על המיזם, וכמובן לאנשי הוצאת תבונות, ד"ר אלכס טל, הרב ד"ר מאיר מוניץ ולעורך המסור הרב ד"ר אברהם שמאע.

ולוואי והשיח היהודי הישראלי הרחב יוליד פירות נוספים ויצמיח דור צעיר הקשוב למקורותיו לצד הקולות הישראליים בני זמננו.

הרב ד"ר יהושע רייס

תנ"ך הרצוג - אתר התנ"ך של המכללה האקדמית הרצוג

1 משה מיה, עולם בנוי וחרב ובנוי: הרב יהודה עמיטל לנוכח זיכרון השואה, אלון שבות, תשס"ב, עמ' 113.

תוכן העניינים

9	הקדמה
11	אם היה איוב, ומתי
30	תורת הגמול באיוב - בין נבואה להיגיון
38	הוויכוח בין איוב לרעיו - מבט על
49	פרק א
55	פרק ב
67	פרק ג
73	פרק ד
77	פרק ה
81	פרק ו
85	פרק ז
91	פרק ח
95	פרק ט
103	פרק י
107	פרק יא
111	פרק יב
115	פרק יג
121	פרק יד
129	פרק טו
133	פרק טז
139	פרק יז
143	פרק יח
147	פרק יט
151	פרק כ

על האדם לשנן לעצמו יומם ולילה,
שהחיים לא נועדו לנופש או להנאה.
החיים הם אתגר!

לבני יצחק ולכלתי נעמה ולבניהם היקרים

הקדמה

ספר איוב הוא מן הקשים שבכתבי הקודש בפרט ובמקרא בכלל. הוא נחשב בין 'ספרי החכמה' העוסקים בהגות ובמשמעות האמונה בה, וכאן בספרנו - בתורת הגמול. הוא בנוי בדומה למבנה התלמוד, על יכוח ודין, ובסופו על מסקנה. כך בנוי לדעתנו גם ספר קהלת, וכן ספרים רבים המאוחרים למקרא, ועוסקים באמונה, דוגמת ספר הכוזרי לריה"ל, חוקר ומקובל (ומסילת ישרים) לרמח"ל, ועוד.

הקושי הרב בלשונו של ספר איוב ובמעקב אחרי התפתחות הוויכוח בו, מונעים רבים מלגשת אליו. זאת, על אף ששאלת הגמול שהוא עוסק בה, מעניינת רבים ודורשת תשובה. לצערנו, אנו נתקלים בה פעמים רבות כשאלה קיומית ומעשית, הדורשת תשובה כאן ועכשיו.

קדמונינו, חז"ל והמפרשים עסקו בספר איוב ובפיצוח חידתו, ועדיין דומה, שהותירו לנו מקום, ד' אמות, להתגדר בו.

הורתו של הספר בפירוש רציף שכתבתי לאתר התנ"ך, הפרק היומי, של מכללת הרצוג ושל מפעל 929. בפירוש זה הוגבלתי לכמאתיים מילים לפרק, או מעט יותר. לא ניתן למצות את פרקי איוב בכבשת רש של מאתיים מילים לפרק, אך בדיעבד, החלטתי להותיר את הפירוש כפי שהוא (בשינויים קלים מן המקור), משום שיש חן מיוחד לכתיבה קצרה וקליטה, הנוטה יותר להעיר הערות בודדות ולא להקיף את כל האמור בפרק, ובהליכה לקראת יכולתו של קורא מן השורה להתמודד עם הספר ללא עמל אין קץ.

פרק כא	155
פרק כב	159
פרק כג	163
פרק כד	167
פרק כה	171
פרק כו	175
פרק כז	179
פרק כח	183
פרק כט	187
פרק ל	191
פרק לא	195
פרק לב	199
פרק לג	203
פרק לד	209
פרק לה	213
פרק לו	217
פרק לז	221
פרק לח	227
פרקלט	231
פרק מ	235
פרק מא	239
פרק מב	243
אחרית דבר	254
נספחים	284

מבוא א לספר איוב אם היה איוב, ומתי

בספרנו לא נזכר מתי חי איוב, ואפשר שלהבנת רקעו ההיסטורי והחברתי יש חשיבות. בשאר המקרא הוא נזכר רק בנבואה אחת ביחזקאל (י"ד), אך גם שם לא נאמר מתי חי. התלמודים עוסקים בהרחבה בשאלה זו. בתלמוד הבבלי (בבא בתרא טו ע"א-ע"ב) עשר דעות, וכן בתלמוד הירושלמי (סוטה פרק ה, כ ע"ג-ע"ד). הדעות חופפות זו לזו רק באופן חלקי, ובסך הכול יש בשני התלמודים בין עשר לארבע עשרה דעות, המשתרעות מבחינה היסטורית בין ימי אברהם אבינו לבין ימיהם של רבי יוחנן ורבי אלעזר בטבריה. זאת, מלבד הדעה שאיוב לא היה ולא נברא.

חלק מן הדעות בתלמודים אינן יכולות להיחשב דעות היסטוריות. לא ייתכן מבחינה היסטורית שאיוב היה מעולי גולה ובית מדרשו בטבריה, שכן טבריה נוסדה זמן רב אחרי חתימת המקרא. גם הדעות שאיוב היה בימי אחשוורוש או שהיה מעולי גולה שבימי עזרא או בימי זרובבל הן תמוהות מבחינה היסטורית, שהרי איוב נזכר כאמור בנבואת יחזקאל, שקדם לדורות אלו:

וַיְהִי דְבַר ה' אֵלַי לֵאמֹר. בֶּן אָדָם אֲרָץ כִּי תַחֲטָא לִי לְמַעַל
מֵעַל וְנָטִיתִי יָדַי עָלֶיהָ וְשִׁבַרְתִּי לָהּ מִטָּה לָחֶם וְהִשְׁלַחְתִּי בָּהּ
רָעַב וְהִכְרַתִּי מִמֶּנָּה אָדָם וּבְהֵמָה. וְהָיוּ שְׁלֹשֶׁת הָאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה
בְּתוֹכָהּ נָחַ דְּנָאֵל וְאִיּוֹב הֵמָּה בְּצַדְקָתָם יִנְצְלוּ נַפְשָׁם נְאֻם אֲדֹנָי
ה'... או דְּבַר אֲשֶׁלַח אֶל הָאָרֶץ הָהִיא וְשִׁפְכְתִי חֲמָתִי עָלֶיהָ
בְּדָם לְהַכְרִית מִמֶּנָּה אָדָם וּבְהֵמָה. וְנָחַ דְּנָאֵל וְאִיּוֹב בְּתוֹכָהּ חִי
אָנֹכִי נְאֻם אֲדֹנָי ה' אִם בֶּן אָם בֶּת יִצְּלוּ הֵמָּה בְּצַדְקָתָם יִצְּלוּ
נַפְשָׁם (י"ד, יב-יד).

לצורך זה הוספתי לפירוש שלושה מבואות, ששניים מהם (המבוא השני והשלישי) עוסקים בירידה עמוקה יותר למה שנראה לי כתכניו העמוקים יותר של הספר, ובמבואות הגבלתי את עצמי מעט פחות למספר מילותיו.

אני מודה לד"ר אברהם שמאע על עריכתו החרוצה, ועימו לד"ר מאיר מוניץ ולד"ר אלכס טל על עזרתם ומסירותם להוצאת הספר. שלמי תודה מיוחדים למאיירת המוכשרת צופיה לונסקי, ועל כולם תודה לאשתי רותי שעמדה לימיני בעת כתיבת הספר ועצותיה הנבונות ניכרות בין שורותיו. ויהי נעם ה' אלוהינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו.

יעקב

על כורחננו, לפחות חלק מן הדעות אינן היסטוריות אלא פילוסופיות העטויות מעטה כביכול היסטורי, ובאו לבטא רעיון מרכזי המלווה את הספר.¹

נפתח בדעה המופיעה בשני התלמודים, דעתו של רבי אבא, שאיוב היה בימי יעקב, ודינה בת יעקב הייתה אשתו. דעה קרובה לכך היא דעתו של רבי לוי בירושלמי, שאיוב היה בימי השבטים.

רבי אבא אמר: בימי אבינו יעקב היה ודינה היתה אשתו, הדא הוא דכתיב 'כדבר אחת הנבלות תדברי'. וכתיב 'כי נבלה עשה בישראל'. רבי לוי אמר: בימי השבטים היה, הדא הוא דכתיב 'אשר חכמים יגידו ולא כחדו מאבותם' (ירושלמי שם).

אשתו של איוב ממלאת תפקיד חשוב בספר (ב', ט-י), אך לא זכיתי לרדת לסוף דעתו של רבי אבא המזהה אותה עם דינה בת יעקב. גם דרשות המקראות המובאות בדעות הנזכרות נראות מכסות יותר משהן מגלות. שמא מן הרמז שהביא רבי לוי יש מקום ללמוד, שביקש להשוות את יחסי איוב ורעיו, המפקירים אותו בעת מבחן לגורלו המר, ליוסף הנמכר על ידי אחיו לעבדות במצרים, סיפור המשקף שנאת אחים התובעת פירעון וגמול עד ימי עשרה הרוגי המלכות בעת חורבן ירושלים ואחריה. ושמא רמז בדבריו לשבטים, שכחדו מאביהם הזקן את דבר מכירת יוסף.

עוד נסיף את ההשוואה בין ביטחוננו של יוסף בהיותו ראש לאחיו, וכפי שעולה מחלומותיו ומכותונתו, לביטחוננו של איוב בהיותו ראש לכל בני קהילתו:

לי שמענו ויחלו וידמו למו עצתי. אחרי דברי לא ישנו ועלימו תטף מלתי. ויחלו כמטר לי ופיהם פָּעָרו לְמַלְקוֹשׁ... אָבַחַר דְּרָכָם וְאַשְׁבּ רֹאשׁ וְאַשְׁכּוֹן כְּמַלְךְ בְּגִדּוֹד (איוב כ"ט, כא-כה).

1 בחלק מן הדעות בספרות חז"ל עסק הגר"ד סולובייצ'יק בחיבורו קול דודי דופק (איש האמונה, ירושלים תשל"ה, עמ' 72-73). לדבריו באו הדעות כולן להדגיש שאיוב לא היה נתון בתוך צרת הכלל וגם לא בתוך צרתם של יחידים. עיין שם, והבוחר יבחר.

אחר כך באה נפילתו לבור, לעבדות ולבור במצרים, וכך מיד גם בהמשכו של איוב:

בְּנֵי נֶבֶל גַּם בְּנֵי בְּלִי שָׁם נִכְאוּ מִן הָאָרֶץ. וְעַתָּה נִגְיַנְתֶּם הָיִיתִי וְאַהִי לָהֶם לְמַלְהָ. תַּעֲבוּנִי רְחִקוּ מִנִּי וּמִפְּנֵי לֹא חָשְׁכוּ רַק (שם ל', ח-י).

ומקום להשוואה חשובה נוספת בין יוסף ואחיו לבין איוב ורעיו: המעגל של שנאת האחים נסגר ביוסף, לאחר שעלה לגדולה, בכך שלא רק שאינו נוקם בהם, אלא הוא מנחם אותם, מדבר על ליבם ומבטיח לכלכל אותם ואת טפם. גם מעגל השנאה באיוב לבין רעיו נסגר בדרך דומה בעת שאיוב עולה מחדש לגדולה:

וְהָיָה שָׁב אֶת שְׁבִית [קרי: שְׁבוּת] אִיּוֹב בְּהַתְּפַלְלוֹ בְּעַד רֵעֵהוּ וְיֹסֵף ה' אֶת כָּל אֲשֶׁר לְאִיּוֹב לְמִשְׁנָה (שם מ"ב, י).²

מכל מקום, דעות אלו מתקבלות היטב על הדעת מבחינה היסטורית, וזאת מן ההשוואה הבאה:

וַיָּבֹא יַעֲקֹב שְׁלֹם עִיר שְׁכֶם אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ פְּנֵעַן בְּבֹאוֹ מִפְּדֵן אָרָם וַיַּחֲזֵן אֶת פְּנֵי הָעִיר. וַיִּקַּן אֶת חֶלְקַת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אֶהְלוּ מִיַּד בְּנֵי חַמּוֹר אָבִי שְׁכֶם בְּמֵאָה קִשְׁיָטָה (בראשית ל"ג, יח-יט).

וַיָּבֹאוּ אֲלָיו כָּל אֶחָיו וְכָל אֲחִיתָיו [קרי: אֲחִיּוֹתָיו] וְכָל יִדְעָיו לְפָנָיו וַיֹּאכְלוּ עִמּוֹ לֶחֶם בְּבֵיתוֹ וַיִּגְדּוּ לוֹ וַיִּנְחָמוּ אֹתוֹ עַל כָּל הָרָעָה אֲשֶׁר הֵבִיא ה' עָלָיו וַיִּתְּנוּ לוֹ אִישׁ קִשְׁיָטָה אֶחָת וְאִישׁ נָזָם זָהָב אֶחָד (איוב מ"ב, יא).

המטבע קשיטה נזכר בשני המקומות, ואין לך כמטבע עובר לסוחר כדי לשער זמנו של אדם ושל אירוע.

סיבות נוספות יש להקדמת ימי איוב עד לימי ספר בראשית. השמות עוץ, אליפז ובוז המופיעים בספר איוב - עיקרם בספר בראשית. גם אורחות החיים הניבטים מן הספר מזכירים בעיקר את ימי אבותינו.

2 גם המילה 'משנה' בגאולתו של איוב מזכירה את גאולתו של יוסף הרוכב במרכבת המשנה.

לדעתנו שתי סיבות עיקריות לקביעת זמנו של ספר איוב בימי אבותינו:

1. כל השיח בספר, להוציא סיפור המסגרת (פרקים א'-ב', מ"ב, וכתורות מענות ה', ופרט למקום אחד נוסף בלבד) מזכירים בספר איוב את הקב"ה בשם אל שדי ולא בשם הו"ה. השם אל שדי מצוי בימי האבות, וכפי שהתפרש בדברי ה' למשה:

וַיִּדְבֹר אֱלֹהִים אֶל מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲנִי ה'. וְאַרְא אֶל אַבְרָהָם
אֶל יִצְחָק וְאֶל יַעֲקֹב בְּאֵל שְׁדַי וְשְׁמִי ה' לֹא נִודַעְתִּי לָהֶם...
לְכֵן אָמַר לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֲנִי ה'... וַיִּדְעֶתֶם כִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם...
וְנָתַתִּי אֶתְהָ לָכֶם מוֹרְשָׁה אֲנִי ה' (שמות ו', ב-ח).

שתי נקודות נוספות בשולי הנחתנו, שזמנו של איוב הוא מימי ספר בראשית:

שבע מצוות בני נוח הנמנות בחז"ל (בבלי סנהדרין נו ע"א) הן: איסורי עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, איסורי גזלה, המצווה על 'הדינים' (הצורך לשפוט את העבריינים ואולי גם ענייני המשפט היסודיים), אבר מן החי ו'ברכת' (קללת) ה'. המקראות שהגמרא (שם ע"ב) מביאה לכך נראים כאסמכתא בלבד. בפשטי המקראות ניתן למצוא שש מן המצוות מפורשות בספר בראשית: איסור אבר (דם) מן החי (ט', ד), איסור שפיכת דמים (ט', ה), ודינים (ט', ו) נתפרשו בעת יציאת נוח מן התיבה; איסורי גילוי עריות וגזלה נתפרשו כרקע לעונש המבול (ו', ב, יא-יג); ואיסור עבודה זרה עולה בעיקר מדברי הנחש (ג', ה). אך לאיסור 'ברכת' ה' אין מקור ברור בספר בראשית. אפשר שמקור האיסור הוא בספר איוב (מהנחה שהוא מימי ספר בראשית, שאז התגבשו מצוות בני נוח). הספר כולו, הן בדיונו בבני איוב ובאשת איוב הן בדברי השטן ובאיוב עצמו - דן באיסור 'ברכת' ה'.

הבאנו כאן את המקראות מיחזקאל י"ד על שלושת הצדיקים שאינם מצילים אחרים זולת עצמם (או משפחתם הקרובה). נוח מוכר לנו מספר בראשית. דנאל לעניות דעתי אינו דניאל, שהוא צעיר מיחזקאל, ושמו הוא לוט, שישב בשער סדום כשופט (וזוה פשר שמו דנאל) והציל רק את עצמו בעת הפורענות על כל הכיכר. על פי זה נוח להבין שגם איוב הוא מתקופה זו, מימי ספר בראשית.

2. הספר גדוש בסודות הבריאה ובדברים נוספים המוכיחים את נוכחות ה' בה. עם זאת אין בו כל רמז לנפלאות ה' ביציאת מצרים, שהמקרא מלא מהם, ואין בו רמז לתורה ולנתינתה, לבית המקדש ועוד. אין בכך ראייה נחרצת, כיוון שלפי פשטי המקראות אין סיבה לומר שאיוב ורעיו היו מזרע ישראל. ועדיין תמוה שדבר מכל אלו לא נזכר, אלא אם כן נניח, שמעשה איוב קדם ליציאת מצרים, כלומר, היה בתקופת אבותינו בספר בראשית (או בתקופת שעבוד מצרים, כשתיים מן הדעות להלן).

עוד יש להוסיף³ את תיאורו של בעל החיים האימתני השני בפרקים מ'-מ"א, זה שהקב"ה עתיד להכריתו על רשעתו, לוויתן דמוי תנין, מן הבריות הקדמוניות, שמקומו בימי ספר בראשית ולא בזמנים מאוחרים יותר.

ב

בירושלמי דעה נוספת הכורכת את איוב בימי ספר בראשית:

אימתי היה איוב? רבי שמעון בן לקיש בשם בר קפרא: בימי אברהם אבינו היה, הדא היא דכתיב איש היה בארץ עוץ איוב שמו, וכתוב את עוץ בכורו (ירושלמי שם).

הקדמת איוב לימי אברהם עשויה להתאים להבחנה ההיסטורית שעשינו לעיל, ודומה שהיא גם טעונה במטען תוכני רב. לא ניתן להתעלם מהניסיון שניסה ה' את איוב, ומן המבחן אם יישאר נאמן לה' אחרי הדבר הנורא שקרה לו. זה היה גם הניסיון שה' ניסה את אברהם בעקדה, ושאחריה קרא לו ה' 'ירא אלהים' וכפי שנקרא גם איוב בתחילת ספרנו 'תם וישר וירא אלהים וסר מרע'. חז"ל אכן השוו בין הניסיונות:

אמר לו אליפז [לאיוב]: וכי מעשיך כאברהם הם? הנסה דבר אליך תלאה (איוב ד', ב), אברהם נתנסה בעשר ניסיונות ועמד בכלן, ואתה בניסיון אחד, הנסה דבר אליך תלאה (תנחומא בובר וישלח ח).

3 אני מודה לבני היקר, מאיר, על הרעיון.

וכוונתו של המדרש בעיקר לניסיון העקדה, וכמוכח מדברי חז"ל במקומות רבים, וניתן דוגמות ספורות:

ויהי אחר הדברים האלה והאלוהים נסה את אברהם. מאי אחר? אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי בן זימרא: אחר דבריו של שטן, דכתיב ויגדל הילד ויגמל וגו', אמר שטן לפני הקדוש ברוך הוא: רבוננו של עולם, זקן זה חננתו למאה שנה פרי בטן, מכל סעודה שעשה לא היה לו תור אחד או גוזל אחד להקריב לפניך? אמר לו: כלום עשה אלא בשביל בנו, אם אני אומר לו זבח את בנך לפני - מיד זובחו. מיד והאלוהים נסה את אברהם (בבלי סנהדרין פט ע"ב).

דומה שקטרוג השטן נטול מספר איוב, משני הפרקים הראשונים. עצם הקטרוג הוא, שהיה על אברהם, בעת הסעודה שערך, להקריב קורבן לה'. גם יזמה זו מוכרת לנו מאיוב:

וַיְהִי כִּי הִקִּיפוּ יְמֵי הַמִּשְׁתָּה וַיִּשְׁלַח אִיּוֹב וַיְקַדְּשֵׁם וְהִשְׁכִּימֵם בַּבֶּקֶר וְהִעֲלָה עֹלֹת מִסֶּפֶר כָּלָם (איוב א', ה).

לדרכם של חז"ל, השטן מתלווה לאברהם בדרכו לעקדה ומסית אותו למרוד בצו ה', וכשם שהסית את איוב למרוד באמונתו בה':

קדמו שטן [= לאברהם] לדרך, אמר לו: הנסה דבר אליך תלאה (סנהדרין שם).

אכן יש דמיון בין ניסיון העקדה לניסיונו של איוב. דומה שהמדרש מניח בצדק, שאילו שחט אברהם את יצחק בנו, הוא היה נותר ללא חברה, ללא משפחה וללא עתיד, ממש כאיוב⁴.

4 דומה שראוי לעיין בדבריו המרגשים של הגר"ד סולובייצ'יק על גודל קורבנו של אברהם בעקדה כדי להבין את הקשר שלו אל איוב: 'הקב"ה אומר לו לאברהם קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק וגו'. כלומר, אני תובע ממך את הקרבן הגדול ביותר. אני רוצה את בנך שהוא יחידך וגם אהובך. אל תשלה את עצמך, כי לאחר שתשמע בקולי ותעלה את בנך לעולה אתן לך בן אחר במקום יצחק. כשיצחק יישחט על גבי המזבח תשאר גלמוד וערירי. שום בן לא יולד לך. הווייתך תתקפל בבדידות שאין כמותה. אני רוצה את יחידך שאין לו תמורה. כמו כן אל תחשוב כי יעלה בידך לשכוח את יצחק ולהסיר את דעתך ממנו.

עם כל הדמיון, נותר הבדל מרכזי בין אברהם לבין איוב. אברהם עמד בניסיון, וקיבל עליו את סמכותו של הקב"ה גם בצו העקדה, שנראה כעוול כלפי אברהם. איוב לא עמד בניסיון, וכפר בסמכותו של הקב"ה לעשות לו עוול. אפשר שהבדל זה הוא בסיסה של ברייתא תמוהה:

חסיד היה באומות העולם ואיוב שמו, ולא בא לעולם אלא כדי לקבל שכרו, הביא הקדוש ברוך הוא עליו יסורין התחיל מחרף ומגדף, כפל לו הקדוש ברוך הוא שכרו בעוה"ז כדי לטרדו מן העולם הבא (בבלי בבא בתרא שם).

הלומד תמה: איש שכל ימיו היה תם וישר, אלא שלא עמד בניסיון של ייסורים גדולים, כלום איבד את חלקו לעולם הבא? זאת ועוד: ספר איוב מסתיים בפיוס בין הקב"ה לבין איוב, ובכעס על הרעים שלא דיברו נכונה כאיוב. איך ניתנה לרשע שנטרד מן העולם הבא הזכות להתפלל על רעיו, הזכות שהקב"ה יישא את פניו וירחם עליהם בעקבות תפילתו של איוב, ואמירת הקב"ה להם: 'כי לא דברתם אלי נכונה כעבדי איוב'?! דומה שכך הוא ביאורם של דברים: הערים המזוהות כעוף וחרן מצויות היום בטורקיה והן סמוכות זו לזו.⁵ בדור הפלגה, עם החלטת הקב"ה להפיץ את העמים ולבחור אדם שממנו יצא העם הנבחר שיפיץ את אור ה' בעולם עמדו למבחן שני מועמדים יראי אלוהים: אברהם מחרן ואיוב

כל ימיך תהרהר בו. אני מעוניין בבנך שאהבת ותאהב לעולם. לילות של נדודי שינה תבלה ותחטט בפצעיך הנפשיים. מתוך שנתך תקרא ליצחק, וכשתיקח תמצא אוהלך שם ועוזבו. חייך ייהפכו לשרשרת ארוכה של ייסורי נפש. ובכל זאת אני תובע את הקרבן הזה' (בסוד היחיד והיחד, עמ' 427-428). דבריו המרגשים של הגר"ד שהובאו כאן הם הזדמנות לעמוד על ההבדל הקיצוני בינו לבין הראי"ה קוק בניתוח מעשה העקדה. בעוד שהגר"ד מדגיש את קורבנו האישי של אברהם, את לבטיו המתבקשים בין אהבת בנו לאהבת ה' ואת הצד הדיאלקטי בין תחושותיו כאב וכאדם לבין הצורך לקיים את צו ה', הראי"ה (עולת ראה עמ' פד-צו) מדגיש דווקא את הצד ההרמוני שבכך, את השלווה והמנוחה העליזה שאברהם היה נתון בה בעקבות צו ה' ואת ההתאמה שבין קיום צו ה' בעקדה לאהבתו של אברהם את בנו. הראי"ה ראה את אברהם כאב הבטוח שהוא הולך לעשות לבנו את הדבר הטוב ביותר עבורו בהעלותו אותו על המזבח. הוא עשה זאת בדבקות ובשמחה. הוא דמה לרבי עקיבא בעת שסרקו את בשרו, שהשמחה על יכולתו לקדש את השם גברה אצלו על כל צער גופני. הגר"ד ראה זאת כאמור, בדרך של ניגוד בין שתי האהבות, בדרך של צורך להכריע ביניהן. עמדתו על כך לפני מספר שנים, כשראיתי בכבישי טורקיה קו תחבורה של מכוניות שנרשם עליהן: OZ - HARAN. אז נרשמו בלבי השורות הבאות.

מעוץ. מן הסיבות שנזכרו או מדומותיהן זכה אברהם בתפקיד. איוב נטרד מן העולם הבא, אומנם לא במשמעות שכר ועונש אישיים (אדרבה, הקב"ה עתיד לגמול לו בעולם הבא על כל צדקתו), אך לא הוא יוביל את חזון העם הנבחר המפיץ את אור ה' בעולם.

עוד אעיר בשולי הדברים, שאם אכן היה איוב בימי ספר בראשית, עדיין נוגעת אלינו הדעה המרכזית בגמרא שם, שמשה הוא שכתב את ספר איוב, ושמה לכן בסיפור המסגרת מופיע רק שם הוי"ה.

דעה נוספת בתלמודים טוענת שזמנו של איוב מקביל לשעבוד מצרים:

ימי שנותיו של איוב, משעה שנכנסו ישראל למצרים ועד שיצאו (בבלי בבא בתרא שם).

רבי יוסי בן חלפתא אמר: בירידתן למצרים היה ובעלייתן מת (ירושלמי שם).

דעה זו מתבססת כנראה על הפסוק בסוף ספר איוב, שאיוב חי אחרי מה שאירע לו מאה וארבעים שנה. שם נאמר, שה' כפל לאיוב את השפע שהיה לו לפני הניסיון. מקום יש להבין מכך, שעד הניסיון חי איוב שבעים שנה, ובסך הכול חי מאתיים ועשר שנים, כשנות שעבוד מצרים. לדעה הנזכרת ישנה אפוא חפיפה בין שנות שעבוד ישראל במצרים לבין חיי איוב. אפשר שדעה זו טוענת על שעבודם של ישראל במצרים, שלא היה בעקבות חטא מפורש, ושהשאלה על דבר השגחת ה' ותורת הגמול קיימת גם על שעבוד זה, והתשובה בסופו של התהליך היא גאולת ה' את ישראל ממצרים כדרך שה' גאל את איוב מייסוריו.

מבחינת תוכנה של דעה זו, שמא יש לכורכה גם בדעתו של רבי יהושע בן קרחה בשני התלמודים:

רבי יהושע בן קרחה אומר: איוב בימי אחשוורוש היה, שנאמר: ולא נמצא נשים יפות כבנות איוב בכל הארץ,

איזהו דור שנתבקשו בו נשים יפות? הוי אומר: זה דורו של אחשוורוש (בבלי שם).

נזכיר שוב: דעת רבי יהושע בן קרחה דחוקה מבחינה היסטורית, משום שאיוב נזכר בנבואת יחזקאל (י"ד), שקדמה זמן ניכר לימי אחשוורוש.

זמנו של אחשוורוש רחוק מאוד מזמנה של גלות מצרים. אך אפשר שדעה זו שאלה את שאלת חוסר הצדק כלפי עם ישראל במזימתו של המן להשמידם, שהיא מעין שאלתו של איוב על חוסר הצדק שנעשה לו. ההצלה שהצילם הקב"ה על ידי מרדכי ואסתר היא תשובה מעין תשובת ה' לאיוב, לא בפרקי המענה 'וען ה' את איוב' (מ', א), אלא בפרק האחרון (מ"ב, י-ז), בעת שהושיעו מצרתו והגן עליו.

נשוב לדעה שאיוב היה בזמן שעבוד מצרים. מבחינה כרונולוגית אפשר שיש לקשור דעה זו לדעה נוספת בתלמוד הירושלמי, המייחסת את איוב לזמן קרוב:

תני ר' ישמעאל: איוב מעבדי פרעה היה ומגדולי פמליא שלו היה, הדא הוא דכתיב הירא את דבר יי"י וגו'. וכתיב ביה איש תם וישר וירא אלהים וסר מרע (ירושלמי שם).

האפשרות שאיוב קשור ביועצי פרעה עולה בעקיפין גם בתלמוד הבבלי:

א"ר חייא בר אבא א"ר סימאי: שלשה היו באותה עצה - בלעם, ואיוב, ויתרו. בלעם שיעץ - נהרג; איוב ששתק - נידון ביסורין; יתרו שברח - זכו מבני בניו שישבו בלשכת הגזית (בבלי סוטה יא ע"ב).

מה עלה על דעת חז"ל לחבר שלושה אישים אלו? דומה שהמשותף ביניהם, ששלושתם, כגויים, מברכים את ה'. יתרו מברך מרצונו: 'ברוך ה' אשר הציל אתכם מיד מצרים ומיד פרעה' (שמות י"ח, י). בלעם מברך את ה' בעל כורחו: 'אל מוציאם ממצרים כתועפת ראם לו' (במדבר כ"ג, כב). גם איוב בירך את ה' בעצם הדבר שלמסקנת דבריו לא 'בירך' אותו. שהרי זה מה שרצו השטן ואשת איוב: 'אם לא על פניך יברכך' (איוב א', יא; ב', ה), 'ברך אלהים וקֹת' (ב', ט), והכוונה כמובן ללשון קללה. בהימנעותו של איוב מכך, לפחות בסוף התהליך שעבר, נמצא מברך את ה' בלשון ברכה.

בקשר של איוב בלעם יש להזכיר עוד את השם הנדיר 'שדי', שהוא השם העיקרי בספר איוב. הוא השם הנזכר גם במשלי בלעם:⁶

נָאֵם שִׁמְעַע אֲמָרִי אֶל אֲשֶׁר מַחְזֶה שְׂדֵי יַחְזֶה נִפְלַ וְגִלְוֵי עֵינָיִם
(במדבר כ"ד, ד).

נָאֵם שִׁמְעַע אֲמָרִי אֶל וַיִּדַע דַּעַת עֲלִיּוֹן מַחְזֶה שְׂדֵי יַחְזֶה נִפְלַ
וְגִלְוֵי עֵינָיִם (שם שם, טז).

הן אצל בלעם הן אצל איוב יש לשטן תפקיד מרכזי. הוא החוסם את דרכו של בלעם, והוא המקטרג על איוב לפני ה'. איוב מעלה כל שבוע שבע עולות, קורבנות עבור בניו, שמא 'וברכו אלהים בלבבם' (איוב א', ה). גם בלעם מעלה שבע עולות, פר ואיל בכל פעם שהוא מבקש 'לברך' את ישראל, כלומר, לקללם.

פסוק מפתח המקשר בין בלעם לאיוב בכך הוא:

וַיֹּאמֶר בִּלְעָם אֶל בָּלַק בְּנֵה לִי בָזָה שְׁבַעָה מִזְבְּחֹת וְהִכֵּן לִי
בָזָה שְׁבַעָה פָּרִים וְשְׁבַעָה אֵילִים (במדבר כ"ג, א ועוד).

מול:

וַיְהִי אַחֲרֵי דִבְרֵי ה' אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֶל אִיּוֹב וַיֹּאמֶר ה' אֶל
אֱלִיפַז הַתִּימְנִי חָרָה אַפִּי בְךָ וּבְשֵׁנֵי רַעֲיֶיךָ כִּי לֹא דִבַּרְתָּם אֵלַי
נְכוֹנָה כְּעַבְדֵי אִיּוֹב. וְעַתָּה קָחוּ לָכֶם שְׁבַעָה פָּרִים וְשְׁבַעָה
אֵילִים וּלְכוּ אֶל עַבְדֵי אִיּוֹב וְהַעֲלִיתֶם עוֹלָה בְּעֶדְכֶם וְאִיּוֹב
עַבְדֵי יִתְפַּלֵּל עֲלֵיכֶם (איוב מ"ב, ז-ח).

|||

דעה נוספת. דעתו של רבי לוי בר לחמא, הובאה בגמרא, והיא מניחה שאיוב היה באותו דור, 'איוב בימי משה היה', ומשה כתב ספרו וספר איוב. אפשר שדעה זו מתייחסת בעיקר לשאלת משה מאת ה' 'הודעני נא את דרכך' (שמות ל"ג, יג).

6 כך גם בכתובת בלעם בר בעור, שנמצאה בסוכות שבמזרח הירדן בסוף שנות השישים: '...ויאמר. להם. שבו. אחוכם. מה. שד[ן]. עבדן[ן] ולכו. ראו. פעלת. אלהן. אל[ה]ן. אתיחדו ונצבו. שדין...'. ראו ב"א לוי, 'כתובות בלעם מדיר-עלא', קדמוניות 110 (1995), עמ' 90-96.

ולשלוש עשרה מידות הרחמים שלמד משה מן הגבורה בעלייתו השנייה להר סיני. וכך אמרו חז"ל על מה שלמד שם משה:

בקש להודיעו דרכיו של הקדוש ברוך הוא ונתן לו, שנאמר הודיעני נא את דרכיך; אמר לפניו: רבונו של עולם, מפני מה יש צדיק וטוב לו ויש צדיק ורע לו, יש רשע וטוב לו ויש רשע ורע לו? (בבלי ברכות ז ע"א).

ביתר שאת מופיעה שאלת צדיק ורע לו בסוגיה הבאה:

אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שעלה משה למרום, מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות, אמר לפניו: רבש"ע, מי מעכב על ידך? אמר לו: אדם אחד יש שעתיד להיות בסוף כמה דורות ועקיבא בן יוסף שמו, שעתיד לדרוש על כל קוץ וקוץ תילין תילין של הלכות... אמר לפניו: רבונו של עולם, הראיתני תורתו, הראני שכרו... ראה ששוקלין בשרו במקולין, אמר לפניו: רבש"ע, זו תורה וזו שכרה? א"ל: שתוק, כך עלה במחשבה לפני (בבלי מנחות כט ע"ב).

מרכזיותו של ספר איוב בתורת הגמול ומקומה החשוב של תורת הגמול בהבנת דרכי ה' שביקש משה, עשויות להיות סיבה לאותה דעה שאיוב בימי משה היה, ושמשה כתב את ספרו.⁷

ד

עוד נחלקו בשני התלמודים בשתי דעות:

רבי נתן אומר: איוב בימי מלכות שבא היה, שנאמר ותפל שבא ותקחם. וחכ"א: איוב בימי כשדים היה, שנאמר כשדים שמו שלשה ראשים (בבלי בבא בתרא שם).⁸

7 על הדרשה מן הפסוקים שממנה מוכיחה הגמרא שאיוב בימי משה כתבנו בפרקנו על הספר עצמו בפרק י"ט. דעה נוספת היא דעתו של רבא, שאיוב בימי המרגלים היה, ושוב מאותו זמן, ולא מצאנו להאריך בה.

8 ובירושלמי דעות זהות, ומיוחסות לחכמים אחרים. ובבבלי שם בסמוך נאמר: 'א"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן: כל האומר מלכת שבא אשה היתה - אינו אלא טועה, מאי מלכת שבא?'

זוהי מחלוקת בלתי אפשרית מבחינה היסטורית, שהרי באותו אירוע, אובדן רכושו של איוב ביום אחד, היו גם שבא וגם כשדים. אפשר שגם דעות אלו באו ללמד עניין שבאמונה.

האפשרות שאיוב בימי כשדים מוליכה אותנו לנבואת חבקוק על עלייתם של הכשדים. חבקוק מטיח דברים קשים כלפי מעלה על חוסר הצדק שבכוחם הגדול של הכשדים, המשולב באכזריותם הרבה כלפי עמים אחרים, וישראל מכללם:

הַמִּשָּׂא אֲשֶׁר חָזָה חֲבֻקֻק הַנְּבִיא. עַד אָנֹכָה ה' שׁוֹעֵתִי וְלֹא תִשְׁמָע אֲזַעֲקָ אֵלַיךְ חֲמָס וְלֹא תוֹשִׁיעַ. לָמָּה תִּרְאֵנִי אֲוֹן וְעָמַל תִּבְיֵט וְשׂוֹד וְחֲמָס לְנִגְדֵי וַיְהִי רִיב וּמְדוֹן יִשְׂאָ. עַל כֵּן תִּפּוּג תּוֹרָה וְלֹא יֵצֵא לְנִצָּח מִשְׁפָּט כִּי רָשָׁע מִכְתִּיר אֶת הַצְּדִיק עַל כֵּן יֵצֵא מִשְׁפָּט מֵעֵקֶל. רְאוּ בַגּוֹיִם וְהִבִּיטוּ וְהִתְמַהוּ תְמַהוּ כִּי פִעַל פִּעַל בְּיַמֵּיכֶם לֹא תֵאֱמִינוּ כִּי יִסְפָּר. כִּי הִנְנִי מְקִים אֶת הַכְּשָׁדִים הַגּוֹי הַמֵּר וְהַנְּמַהֵר הַהוֹלֵךְ לְמִרְחֲבֵי אֶרֶץ לְרִשְׁתׁ מִשְׁכָּנוֹת לֹא לֹ... טְהוֹר עֵינַיִם מִרְאוֹת רַע וְהִבִּיט אֶל עָמַל לֹא תוֹכַל לָמָּה תִבְיֵט בּוֹגְדִים תַּחְרִישׁ בְּבִלְע רָשָׁע צְדִיק מִמֶּנּוּ. וְתַעֲשֶׂה אָדָם כְּדָגֵי הַיָּם כְּרֶמֶשׂ לֹא מִשֵּׁל בּוֹ (חֲבֻקֻק א').

ה' עונה לחבקוק על שאלתו, וחבקוק חוזר בו מהטחתו הקשה אחר שקיבל את תשובת ה', ויש כאן אפוא דמיון לאיוב. עם זאת חבקוק אינו עוסק בצרתו של איש אחד, אלא בצרתם של עמים רבים ושל דורות רבים, וכיוצא בדבר גם ירמיהו

מלכותא דשבא'. אגדה זו משולבת לכאורה באופן תמוה בסוגיית הגמרא הדנה בזמנו של איוב. ויש מקום להשוואת מסורת הבבלי לזו של הירושלמי. בבבלי כאמור: 'רבי נתן אומר: איוב בימי מלכות שבא היה; ובירושלמי שם מיוחסת הדעה לרבי שמואל בר נחמני משמו של רבי יונתן. נתחלפה אפוא המסורת בתלמודים בין רבי נתן לרבי יונתן. בכתב יד לידן של הירושלמי (ראה ירושלמי, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, עמ' 930) כתוב 'איוב בימי מלכת שבא היה; ולא 'בימי מלכות שבא היה'. לטעמי, על כך אמר רבי שמואל בר נחמני משמו של רבי יונתן רבו, שאין לגרוס 'מלכת שבא' (כל האומר... אינו אלא טועה) אלא 'מלכות שבא'. כלומר, לא מלכת שבא בת בריתו של שלמה המלך גזלה את עדריו של איוב, אלא מלכות שבא בתקופה שונה, בתקופה שגם הכשדים הסתובבו בארץ, כמוכח ממעשה איוב, ולא בימי שלמה ומלכת שבא. ומסתברים אפוא דברי ר' שמואל בר נחמני, ואינם כדברי אגדה תמוהים.

הנביא התחבט בכך בדרכו שלו. שמא מי שאומר שאיוב בימי מלכות שבא היה, בא לבדוק דווקא את הצדק שברוממותם של ישראל בימי שבא, בימי שלמה המלך.

דעה נוספת באה בשני התלמודים:

רבי אלעזר אומר: איוב בימי שפוט השופטים היה, שנאמר הן אתם כולכם חזיתם ולמה זה הבל תהבלו, איזה דור שכולו הבל? הוי אומר: זה דורו של שפוט השופטים (בבלי שם, ובדומה בירושלמי שם, ומיוחסת לרבי יוסי בר יהודה).

תוכן דבריו של רבי אלעזר מדבר בעד עצמו. איוב, אדם עשיר ובעל מקנה רב ועבדים רבים, שימש בקהילתו, ואפשר שבמחוז רחב יותר, כשופט, כשופט עליון. איוב מתאר זאת בהרחבה במשלו הארוך בפרק כ"ט:

בְּצִאתִי שָׁעַר עָלַי קָרַת בְּרָחוֹב אֲכִין מוֹשְׁבִי. רְאוּנֵי גְעָרִים וְנַחְבָּאוּ וַיִּשְׁיִשִׁים קָמוּ עִמָּדוֹ. שָׁרִים עָצְרוּ בְמַלְיִם וְכַף יִשְׁיִמוּ לְפִיָּהֶם. קוֹל נְגִידִים נִחְבָּאוּ וּלְשׁוֹנָם לַחֲכָם דְּבִקָּה... כִּי אֲמַלֵּט עֵנִי מִשׁוּעַ וַיִּתּוֹם וְלֹא עֵזָר לוֹ. בְּרִכַּת אֲבֹד עָלַי תָּבֵא וְלֹב אֲלַמְנָה אֲרֻגָּן. צֶדֶק לְבִשְׁתִּי וַיִּלְבַּשְׁנִי כַמְעִיל וְצִנִּיף מִשְׁפָּטִי. עֵינַיִם הֵייתִי לְעוֹר וְרַגְלַיִם לַפֶּסֶח אָנִי. אֵב אֲנֹכִי לְאֲבִיוֹנִים וְרֵב לֹא יִדְעָתִי אַחְקֶרְהוּ. וְאֲשַׁבְּרָה מִתְלַעוֹת עֵגֹל וּמִשְׁנֵי אֲשֶׁלֶיךָ טָרְף. וְאָמַר עִם קִנִּי אֲגֻנֶעַ וְכַחֲלוֹ אֲרַבֶּה יָמִים... לִי שְׁמַעוּ וַיִּחְלוּ וַיִּדְמּוּ לְמוֹ עֲצָתִי. אַחֲרַי דְּבָרֵי לֹא יִשְׁנוּ וְעֲלִימוּ תִטְף מִלְתִּי. וַיִּחְלוּ כַמָּטָר לִי וּפִיָּהֶם פָּעְרוּ לְמַלְקוֹשׁ.

השער הוא מקום המשפט. איוב בטוח בצדקת משפטו ובעזרתו לכל חלש ומקופח, עני ויתום, אובד ואלמנה, עיוור ופיסח. הוא מתאר את השופטים האחרים, היראים מלפצות את פיהם ומהבעת דעתם בנוכחותו. כשופט מרשה איוב לעצמו לבקר לא פעם את תהליכי המשפט שהקב"ה שפט אותו על עוונותיו ועל תהליכי קבלת גזר הדין. יש בכך חוצפה כלפי שמיים גם מפי אדם רגיל.

החוצפה גדלה שבעתיים כשהאומר זאת הוא שופט הבקי במערכת המשפט, והוא מבקר את הקב"ה על משפטו שלו, ודומה שכשופט את שופטו, הריהו מרשיע את הקב"ה.

איוב שופט את שופטו, כדורם של 'שפט השפטים'.

לכאורה סתום כיצד הסיק רבי אלעזר את דבריו מן הפסוק 'למה זה הבל תהבלו' (כ"ז, יב), והדבר טעון פירוש. שמא התכוון רבי אלעזר לא רק לפסוק הנזכר, אלא למשל כולו, ונעיין בפתיחתו:

וַיִּסְף אִיּוֹב שְׂאֵת מְשָׁלוֹ וַיֹּאמֶר. חִי אֶל הַסִּיר מִשְׁפָּטִי וְשִׁדֵּי הַמֶּר בְּפָשִׁי (כ"ז, א-ב).

נקל לראות את הקשר לפסוקה של נעמי אחרי חורבנם האכזרי של ביתה ומשפחתה, במות בעלה אלימלך ושני בניה בלא בנים ובהיותה חסרת כול:

וּתְאַמַּר אֲלֵיהֶן אֵל תִּקְרְאֵנָה לִי נְעָמִי קְרְאֵנִי לִי מְרָא כִּי הָמָר שִׁדֵּי לִי מְאֹד (רות א', כ).

נזכיר, שמגילת רות המספרת על נעמי, פותחת במילים: 'ויהי בימי שפט השפטים'.

נעמי ממשיכה ומטיחה דברים כלפי מעלה:

אֲנִי מְלֵאָה הַלַּכְתִּי וְרִיקָם הִשְׁיִבְנִי הִ' לָמָּה תִּקְרְאֵנָה לִי נְעָמִי וְהִ' עָנָה בִּי וְשִׁדֵּי הִרְעֵ לִי.⁹

ניתן להתווכח על צדקת עונשה של נעמי ביחס לחטאה, ואין כאן מקומו של ויכוח זה. תשובת האמת שהקב"ה עונה לה בסופו של דבר היא גאולתה בבן הנולד, עובד, שממנו יצאה מלכות בית דויד.

9 נעמי יכלה לומר: 'אני מלאה הוליכני ה' וריקים שבת'. אך כרבים מאיתנו, היא רואה את מידת הרחמים ששרתה עליה עד ליום האסון כדבר המובן מאליו, ומייחסת לקב"ה רק את מידת הדין ששרתה עליה בעת שירדה מן הארץ.

גם הטחת דבריה כלפי מעלה וגם תשובת ה' בגאולתה בסופם שלדברים, דומות לעלילה בספר איוב. אפשר שזה מה שבאו רבי אלעזר ורבי יוסי בר יהודה ללמדנו.

נשוב לדרשתו של רבי אלעזר מן הפסוק 'ולמה זה הבל תהבלו'. אפשר שהיא קשורה לפסוקי משפט ה' בקהלת:

וַיֵּשֶׁב הָעֶפְרָר עַל הָאָרֶץ כְּשֶׁהָיָה וְהָרוּחַ תָּשׁוּב אֶל הָאֱלוֹהִים אֲשֶׁר נִתְּנָה. הַבֵּל הַבָּלִים אָמַר הַקּוֹהֵלֶת הַכֹּל הַבֵּל...

כִּי אֵת כָּל מַעֲשֵׂה הָאֱלוֹהִים יָבֵא בְּמִשְׁפָּט עַל כָּל נְעֻלָּם אִם טוֹב וְאִם רָע (קהלת י"ב, ז-יד).

דעה נוספת בתלמוד הירושלמי:

רבי יהושע בן לוי אמר: מעולי גולה היה (ירושלמי שם).

גם דעה זו, כדעתו של רבי יהושע בן קרחה שאיוב בימי אחשוורוש היה, דחוקה מבחינה היסטורית, משום שאיוב נזכר בנבואת יחזקאל מן הימים שלפני חורבן הבית הראשון. אפשר שמבחינה רעיונית היא מתבססת על ההשוואה בדבר מקומו של השטן אצל איוב ואצל יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול, שעמד יחד עם זרובבל בראש העלייה מבבל בעת שיבת ציון:

וַיְהִי הַיּוֹם וַיָּבֹאוּ בְּנֵי הָאֱלֹהִים לְהִתְיַצֵּב עַל הִ' וַיָּבֹאוּ גַם הַשָּׁטָן בְּתוֹכָם לְהִתְיַצֵּב עַל הִ'. וַיֹּאמֶר הִ' אֶל הַשָּׁטָן אֵי מִזֶּה תָּבֵא וַיַּעַן הַשָּׁטָן אֶת הִ' וַיֹּאמֶר מִשֹּׁט בְּאָרֶץ וּמֵהַתְּהַלֵּךְ בָּהּ. וַיֹּאמֶר הִ' אֶל הַשָּׁטָן הַשְׁמֵת לְבָבְךָ אֶל עַבְדִּי אִיּוֹב כִּי אֵין כָּמֹהוּ בְּאָרֶץ אִישׁ תָּם וַיֵּשֶׁר יְרֵא אֱלֹהִים וְסָר מִרָע וְעִדְּנוּ מִחֲזִיק בְּתַמְתּוֹ וְתַסִּיתַנִּי בּוֹ לְבַלְעוּ חֲנָם (איוב ב', א-ג).

וַיִּרְאֵנִי אֵת יְהוֹשֻׁעַ הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל עֹמֵד לִפְנֵי מְלֶאכֶה הִ' וְהַשָּׁטָן עֹמֵד עַל יְמִינוֹ לְשֹׁטְנוֹ. וַיֹּאמֶר הִ' אֶל הַשָּׁטָן יַגְעֵר הִ' בְּךָ הַשָּׁטָן וַיַּגְעֵר הִ' בְּךָ הַשָּׁטָן וַיְהוֹשֻׁעַ

הָיָה לְבָשׁ בְּגָדִים צוֹאִים וְעֹמֵד לְפָנָי הַמְּלֶאכֶה. וַיַּעַן וַיֹּאמֶר אֶל
הָעֹמְדִים לְפָנָיו לֵאמֹר הִסִּירוּ הַבְּגָדִים הַצְּאִים מֵעַלְיוֹ וַיֹּאמֶר
אֵלָיו רְאֵה הָעֵבֶרְתִּי מֵעַלְיָךְ עֹנֶךָ וְהִלְבַּשׁ אֶתְךָ מַחְלָצוֹת (זכריה
ג', א-ד).

גם יהושע האמור להיות כוהן גדול עומד בבגדים צואים, כאיוב שירד מגדולתו, השטן שוטן אותו, וה' גוער בשטן כפי שגער בשטנו של איוב. כמעשה שבסוף ספר איוב, גאולת איוב, כך קורה גם ליהושע בן יהוצדק, ודומה שזוהי עצמה גאולת ישראל מגלותם והעלאתם לארץ אבותיהם.

דעה נוספת בשני התלמודים, ואף היא אינה היסטורית:

רבי יוחנן ורבי אלעזר דאמרי תרויהו: איוב מעולי גולה היה, ובית מדרשו בטבריא היה (בבלי שם).

אין לאחר את ספרי המקרא שנכתבו בנבואה וברוח הקודש אל הימים שאחרי שנוסדה טבריה על ידי הורדוס אנטיפס על שם הקיסר טיבריוס קלאודיוס נירון קיסר.¹⁰ במקבילה שבירושלמי לא מוזכר שבית מדרשו של איוב היה בטבריה, אך ברור מסמנו, שאיוב היה בימי רבי יוחנן עצמו:

רבי יוחנן אמר: מעולי גולה היה, וישראל היה. לפום כן רבי יוחנן למד ממנו הלכות אבל (ירושלמי שם).

אפשר שרבי יוחנן ורבי אלעזר, שבית מדרשם היה בטבריה ראו באיוב את בן דמותם, ור' יוחנן הבין שהיה איוב ישראל, ולכן אף למד ממנו הלכות אבל. רבי יוחנן גדל יתום משני הוריו (עיין בבלי קידושין לא ע"ב). הבבלי (ברכות ה ע"ב) מספר, שכל עשרת בניו של רבי יוחנן מתו על פניו בדמי ימיהם. נזכיר, שגם שבעת בניו ושלוש בנותיו של איוב מתו באסונו. דבר דומה קרה על פי גמרא זו

10 להבדיל מנירון קיסר שמלך כשבע עשרה שנים אחריו עד לתחילת המרד הגדול - ראה יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר יח 36, מהדורת שליט, ירושלים תשכ"ג, כרך ג, עמ' 284.

לבניו של רבי אלעזר, ושם עולים גם עונו של רבי אלעזר ומחלתו הקשה. הבבלי (תענית כא ע"א) מספר על רבי יוחנן שהיה עני מאוד, וזאת לאחר שאבדו כל נכסיו (עיין ויקרא רבה פרשה ל, א, מהדורת מרגליות, עמ' תרפח-תרצא). אפשר אפוא שרבי יוחנן ורבי אלעזר מדברים על עצמם, וכאומרים לנו, שאיוב עשוי להתגלם בכל אדם, וכפי שנתגלם בהם, וכל אדם צפוי לניסיון מידי הקב"ה אם בצרתו ירהר אחר מידותיו של הקב"ה.

מקום יש לדון, אם היו ייסוריו של ר' יוחנן ייסורים של אהבה, וכדבריו של רבי יוחנן עצמו:

הכי אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: אלו ואלו יסוריך של אהבה הן, שנאמר כי את אשר יאהב ה' יוכיח; אלא מה תלמוד לומר ומתורתך תלמדנו? אל תקרי תלמדנו אלא תלמדנו; דבר זה מתורתך תלמדנו (בבלי ברכות ה ע"א).

או שמא היה זה עונש על חטא:

ותו אשכחיה רבי יוחנן לינוקיה דריש לקיש דיתיב ואמר: אולת אדם תסלף דרכו ועל ה' יזעף לבו. יתיב רבי יוחנן וקא מתמה, אמר: מי איכא מידי דכתיבי בכתובי דלא רמיזי באורייתא? אמר ליה: אטו הא מי לא רמיזי? והכתיב ויצא לבם ויחרדו איש אל אחיו לאמר מה זאת עשה אלוהים לנו. דל עינייה וחזא ביה, אתיא אימיה אפיקתיה, אמרה ליה: תא מקמיה, דלא ליעבד לך כדעבד לאבוך (בבלי תענית ט ע"א).

אציע תרגום חופשי: ועוד מצאו רבי יוחנן לילדו של ריש לקיש (אחיינו של רבי יוחנן) שישב ואמר בלימודו את המקרא: 'אֵלֶּת אִדָּם תִּסְלַף דְּרַכּוֹ וְעַל ה' יִזְעַף לְבוֹ'. ישב רבי יוחנן ותמה: האם יש דבר בכתובים (הפסוק במשלי) שאינו רמוז בתורה? אמר לו התינוק: האם אינו רמוז בתורה?! והרי כתוב (על אחי יוסף בעת צרתם לפני שליט מצרים, בעת שעדיין לא הכירו בחטאם במכירת יוסף): 'ויצא לבם ויחרדו איש אל אחיו לאמר מה זאת עשה אלהים לנו'. נתן רבי יוחנן עיניו בתינוק בזעף. באה אימו והוציאה אותו מלפני רבי יוחנן ואמרה לו: 'לך מלפניו שלא יעשה לך כמו שעשה לאביך'. שהרי על פי הגמרא (בבלי בבא מציעא פד

ע"א) גרם רבי יוחנן למותו של ריש לקיש בעת שהקפיד על דבריו. על פי הגמרא שם, בעת שהביא רבי יוחנן למותו של ריש לקיש, החלו ייסוריו הגדולים של רבי יוחנן עד למותו. נראה, שבנו של ריש לקיש מצדיק על רבי יוחנן את ייסוריו על מה שעולל לאביו.¹¹

והנה הלבטים שהצגנו על ייסוריו של רבי יוחנן, מזכירים היטב את הוויכוח בין איוב לבין רעיו על ייסוריו והצדקתם, שהרי הרעים תופסים את ייסוריו כעונש על חטא.

ת

נחתום את דברינו במבוא זה בדעה המוזכרת בבבלי בשם 'ההוא מרבנן', ושם היא נדחית. היא נמצאת גם בירושלמי ומיוחסת לריש לקיש, וגם שם היא נדחית באוקימתא דחוקה:¹²

יטיב ההוא מרבנן קמיה דרי' שמואל בר נחמני, ויטיב וקאמר: איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה. אמר ליה... אם כן שמו ושם עירו למה? (בבלי בבא בתרא שם).

רבי שמעון בן לקיש אמר: איוב לא היה ולא עתיד להיות... אלא הוא היה וייסורין לא היו. ולמה נכתבו עליו אלא לומר שאילולי באו עליו היה יכול לעמוד בהן (ירושלמי שם).

אף שדעה זו דחוייה בתלמודים, הרמב"ם אימץ דווקא אותה:

ענין איוב הנפלא הוא מכת מה שאנחנו בו, ר"ל שהוא משל לבאר דעות בני אדם בהשגחה, וכבר ידעת באורם ומאמר קצתם איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה, ואשר חשבו שהיה ונברא ושהוא ענין שאירע, לא ידעו לו לא זמן ולא

11 חלק חשוב מהסבר גמרא זו לימדני אלופי מיוחדים ד"ר דויד מטר, ואני מודה לו על כך.

12 לכאורה ללא הצדקה מובנת. הירושלמי סותר את דברי ריש לקיש הנזכרים כאן מדבריו בשם בר קפרא, שאיוב היה בימי אברהם, והבאנו לעיל דעה זו. לכאורה ניתן ליישב, שלעיל הביא את דעתו של בר קפרא, ואילו הוא עצמו סובר שאיוב לא היה מעולם. אך התלמוד הירושלמי העדיף אוקימתא מעט דחוקה על יישוב זה.

מקום, אלא קצת החכמים אמרו שהיה בימי האבות, וקצתם אמרו שהיה בימי משה, וקצתם אמרו שהיה בימי דוד, וקצתם אמרו שהיה מעולי בבל, וזה ממה שיחזק מאמר מי שאמר לא היה ולא נברא (מורה הנבוכים ג, כב).

הגיונו של הרמב"ם ברור לחלוטין, ועולה היטב מדבריו שם. המעשה המסופר בשני הפרקים הראשונים על הדיון ב'פמליה של מעלה' בין הקב"ה לבין השטן לא נשמע במושגיו של הרמב"ם כמשהו העשוי להתרחש במציאות, ומי עמד בסוד ה' לדעת סיפור זה. הצגת השטן כדמות עצמאית החורשת מזימות על האדם, גם היא אינה מתאימה כלל להשקפת הרמב"ם על הנהגת ה' את העולם. גם ויכוחו של ה' עם איוב בסוף הספר נראה כמעט כדבר פנים אל פנים, ודבר זה לא מצאנו באחד מן הנביאים. הבנת הדברים כמשל סיפורי, אלגורי, לשאלות השגחת ה' בעולם, אכן עשויה לפתור לדעת הרמב"ם שאלה זו.

אך דעה זו מציבה בפנינו שאלה, עד כמה מותר לנו לנתק מעשה המסופר במקרא כמציאות גמורה, ולפרשו כמשל עיוני. הרשב"א בתשובה (חלק א, תשובה תי"ד ואילך) דן בפילוסופים בני זמנו מן האסכולה של פילון האלכסנדרוני, שהרבו לפרש כך מעשים במקרא, ולדעתם גם אברהם ושרה או שבטי בני יעקב ועמלק לא היו אלא משל ואלגוריה לתופעות טבע חשובות. הרשב"א שולל את עמדתם מכול וכול, ואף הכריז מחמתם חרם על לימוד פילוסופיה, ועימו שלושים ושישה מחכמי ספרד בני דורו. אך ספר איוב אינו תורת ה' המפורשת, אלא ספר מכתבי הקודש העוסק באדם אחד ולא בתולדות התגלות השכינה על עם ישראל והעולם, כפי שעוסקת בכך התורה. האם גם על כך היה אמור לצאת קצפו של הרשב"א? אין על כך תשובה ברורה בדבריו, ומכל מקום זוהי דעת הרמב"ם (שעסק בפילוסופיה) לגבי איוב.

קיים קשר כלשהו (שאינו קשר מוכרח) בין דעתו של הרמב"ם באיוב לבין פרשנותו למעשים לא מעטים במקרא, שהיו במראה הנבואה ולא במציאות הגשמית, וחלקו עליו בחריפות הרמב"ן (בראשית י"ח, א, ד"ה 'וירא אליו') והר"י אברבנאל בתחילת ספר הושע, ולא לנו להכריע כאן ביניהם.